कावळे

साने गुरुजी

साने गुरुजी जन्मशताब्दी अभियान माला

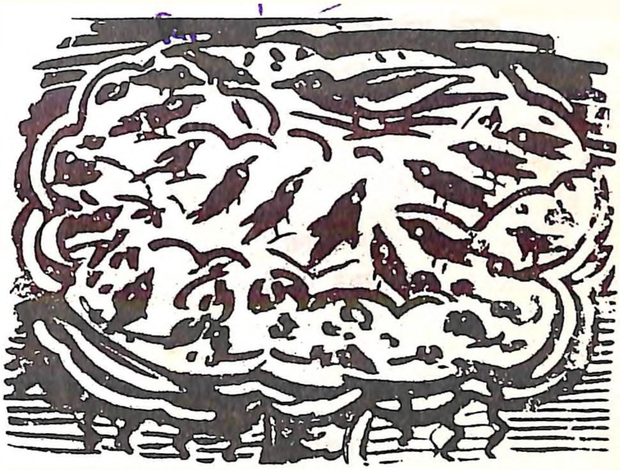

कावळे

साने गुरुजी

साधना प्रकाशन, पुणे

पाचवी आवृत्ती : १९९८
साने गुरुजी जन्मशताब्दी वर्षारंभ
२४ डिसेंबर १९९८

: लेखक :
साने गुरुजी

: प्रकाशक :
ग. प्र. प्रधान
साधना प्रकाशन,
४३१ शनिवार पेठ,
पुणे ४११ ०३०.

: मुद्रक :
साधना प्रेस
४३१ शनिवार पेठ,
पुणे ४११ ०३०.

किंमत : १५ रुपये

९. बाळपणचा मित्र

मला कावळा लहानपणी फार आवडे. त्याचा तो काळा कुळकुळीत रंग, त्याचा तो मोठा का ऽ काऽ आवाज, त्याच्या पंखांचे फडफडणे, त्याच्या वाकुल्या-मला सारे आवडे. आईच्या कडेवर बसून मी त्याला कितीतरी वेळा पाहावयाचा. लहानपणी, विशेषतः मला, जेवताना आई अंगणात घेऊन यायची. तिच्या हातात घास असायचा व भरवताना ती मला म्हणायची, "हा घे हां, हा काऊचा, हा चिऊचा, तो बघ काऊ. येरे येरे काऊ, माझा बाळ घास खाऊ." आणि मग घास घ्यायचा. मी राजा. आईच्या कडेवर बसून असा एक एक घास मी खेळत खेळत, चिमण्या-कावळे बघत बघत घ्यायचा. मध्येच कावळा उडून जाई. "गेला

काऊ. घे रे एवढा घास, घे हो.'' असे आई म्हणायची. आजूबाजूस कावळा दिसल्याशिवाय मी जेवायचा नाही. मी जरा मोठा घाल्यावर त्याला भाकरी फेकायचा व तो धिटुकला ती घ्यायचा. एक दिवस तर मी अंगणात भाकर घेऊन बसलो होतो, तो आपला आला आणि माझ्या हातातून घेऊन गेला भाकर! मी टाळ्या वाजवल्या. मला गंमतच वाटली. ''आई, काऊ आला व त्याने माझी भाकर नेलीन्. त्याला त्याची आई नाही का ग देत? त्याला माझी आवडते, माझ्या आईच्या हातची आवडते, होय?'' असे मी आईला विचारायचा व पुन्हा अंगणात जाऊन ''काव - काव - काव, माझा तुकडा लाव'' असे म्हणायचा. परंतु तो उंच झाडावर बसे. मला वाटे, कावळा माझ्याजवळ येतो; मला का बरे नाही त्याच्याजवळ जाता येत. मी आईला विचारायचा, ''आई, माझे ग कोठे आहेत पंख? माझे पंख कोणी तोडले? कावळ्याला उडता येते, आपल्याला का नाही ग येत?'' आई हसे व म्हणे, ''देवाला राग आला व त्याने आपणा माणसांचे सारे पंख कापून टाकले. नाहीतर पूर्वी माणसांना येत असे उडता. रावण नव्हता का आकाशातून उडत आला?''

''तो तर रथात बसून आला होता. त्याचा रथ जटायूने मोडला.'' मी म्हणे.

''जा रे खेळायला बाहेर'' म्हणून आई मला बाहेर घालवी.

काही असो, परंतु लहानपणापासून कावळ्याबद्दल मला प्रेम वाटे, स्नेह वाटे, आपलेपणा वाटे. मी मोठा होऊ लागलो. मला वाईट वाटे कावळ्याला सारे लोक नावे ठेवतात; त्याला अमंगळ म्हणतात, लबाड, दुष्ट म्हणतात, त्याला अधाशी म्हणतात, खादाड म्हणतात. 'सर्वभक्षकस्तु वायसः' हा चरण रचून कोणी तरी कावळ्याची

कायमची नालस्ती करून ठेवली आहे. ज्या कोणी हा चरण लिहिला त्याला मी मनात शेकडो शिव्या दिल्या.

मला वाटे, हे कावळ्यांना कसे सहन होते? त्यांना हे माहीत आहे का? आम्ही मानवप्राणी कावळ्यांना किती हीन मानतो हे त्यांना ठाऊक आहे का? जर ठाऊक असेल तर ठाऊक असूनही ते मानवांशी इतक्या चांगुलपणाने का राहतात? कधी मनुष्याजवळ भांडत नाहीत, त्याला सोडून जात नाहीत. आपण विचारावे कावळ्यांना, असे मी मनात ठरवले.

मला आपली चिमण्या, कावळे, गायी, मांजरे, कुत्री, मुंग्या, मैना, पोपट यांची भाषा समजे. त्यांची भाषा समजण्यास सोपी आहे. संदर्भाप्रमाणे त्यांच्या ध्वनींना वेगवेगळे अर्थ असतात. मी थोडेसे संस्कृत इंग्रजी शिकलो, परंतु मग कंटाळलो. किती तरी शब्द त्या भाषांत आणि शब्दाशब्दासाठी किती त्यांच्यात भांडणे! शब्दांचे अर्थही त्यांचे निश्चित नाहीत. एकाच पुस्तकाचे अनेक अर्थ ते करतात. ज्या पुस्तकांचा अर्थ निश्चित नाही, ज्या शब्दांचा अर्थ नक्की नाही असे शब्द कोणी लिहावे तरी का? त्या शब्दांचा उपयोग

करून कशाला रचावी पुस्तके? त्या शब्दांचे अर्थ ठरवण्यासाठी कोश काढतात! मला कंटाळा आला त्या मानवी शब्दांचा, त्या लठ्ठ लठ्ठ कोशांचा! ते लठ्ठ कोश उशाला घ्यायला बरे, असे वाटे. मी इतर भाषांचा अभ्यास करण्याचे सोडून दिले. सर्व मानवांना व्यापून राहाणारी, अश्रू व हास्य यांची भाषा मी नीट शिकून ठेवली, पण त्यांतही भानगडी! कधी कोणाचे म्हणे नक्राश्रू असतात, तर कधी दुःखाश्रू! कधी अपमानामुळे आलेले अश्रू, कधी आनंदाश्रू! कोणी आनंदाने हसे, तर कोणी थट्टा करण्यासाठी हसे, कोणी मिस्किलपणे हसे. साधे हसणे व रडणे, पण त्याचाही मानवी अर्थ निश्चित नाही.

मला आपली पाखरे आवडत, तृणे-फुले आवडत, गायी-बैल आवडत. त्यांच्याजवळ मी जायचा, बोलायचा, खेळायचा. त्यामुळे मला त्यांची भाषा समजू लागली. कावळ्यांचीही भाषा मला समजू लागली. त्यांची सुख-दुःखे मला समजत. त्यांच्या, 'काऽका काऽका' या आवाजातील आरोहावरोह मला ओळखता येत. एक दिवस एका कावळ्याजवळ मी सर्व चौकशी करायचे ठरवले. माणसाबद्दल त्याचे काय मत आहे, ते विचारून घ्यायचे मी ठरवले.

२. कावळ्यांची कैफियत

मी एका शेतात गेलो. दुपारची वेळ होती. मी माझी भाकर घेऊनच शेतात गेलो. मी झाडाखाली भाकर खात बसलो. आधी चारी दिशांना मी भाकरीचे तुकडे फेकले. फेकले नाही, अर्पण केले! आजूबाजूला किड्या-मुंग्या असतील. अदृश्य योनीही असतील त्यांना नको का थोडे द्यायला. एकटे खाणे हे पाप. प्राचीन काळापासून वेद ओरडून सांगत आहे. 'केवलाघो भवती कैवलादि' -'जो केवळ एकट्याने खाईल तो पापरूप होईल.' परंतु आज ऐकतो कोण? कावळे, चिमण्या, किडा-मुंगी, मांजर, कुत्रे यांनाही आपण जेवताना घास देणे हे तर दूरच राहिले; परंतु शेजारी भाऊ उपाशी असेल, घरातील गडीमाणसे उपाशी असतील इकडे तरी आपले लक्ष कोठे

असते? थोर हिंदी संस्कृतीचे स्वरूप अजून आपल्या गळी उतरतच नाही. आपण सारे उदरंभर. आपलेच पोट भरणारे झालो आहोत.

तुकडे अर्पण करून मी जेवू लागलो. मी कावळ्याला हाक मारली. 'मला सोबतीला ये' म्हणून बोलविले. "काऽ काऽ का" हाक मारली. फारसे कावळे आजूबाजूला नव्हते. तरी पण तो पाहा, एक आला. भीत भीत आला. मी त्याच्या भाषेत बोलू लागलो. तो आनंदला. "तुम्हांला येते आम्हा कावळ्यांची भाषा!" तो आश्चर्याने म्हणाला.

"हो, मला येते तुमची भाषा. आणि मला पशुपक्ष्यांची भाषा आवडते." मी म्हणालो.

"आम्ही व आमची भाषा तुम्हांला आवडते? आम्ही तर नीच जातीचे, अति दुष्ट, आम्ही वाईट, लोभी, व्रणावर बसणारे! आम्हांला तर तुम्ही त्याज्य ठरवले आहे. तुम्ही मानवजातीचे असून अपवाद कसे? तुम्ही आमचा तिरस्कार नाही करीत?" त्या कावळ्याने विचारले.

"नाही, लहानपणी तुमचे काळेभोर रूप पाहून मला आनंद वाटे. आई मला तुमचे रूप दाखवीत दाखवीत भरवी. म्हणून तर मी तुम्हांला जेवायला हाक मारली. लहानपणाचे तुम्ही माझे मित्र. अगदी बाळपणापासूनचे मित्र. लहानपणी आई मला अंगणात ठेवी. मी तुमच्याकडे पाहायचा. त्या चिमणुलीबाईकडे पाहायचा. मला तुला पुष्कळ विचारायचे आहे. विचारू? सांगशील गड्या?" मी विचारले.

"हो, मोठ्या आनंदाने. आम्ही तुमच्याशी बोलायला किती उत्सुक असतो. परंतु तुम्ही सारे आपल्याच मिजाशीत व ऐटीत. तुम्ही भाऊभाऊही एकमेकांजवळ नीट बोलत नाही, मग आमच्याजवळ कशाला बोलाल? आम्हांला वाटे, मानव हा किती विचित्र प्राणी आहे! त्याला स्वतःशिवाय जगात कोणी आवडत

नाही, परंतु तुझ्यासारखे अपवाद आहेत म्हणायचे. ठीक, विचार. अगदी निःसंकोचपणे तुझ्या साऱ्या शंका विचार." कावळा म्हणाला.

त्याचे सुंदर मार्मिक भाषण ऐकून मला आश्चर्य वाटले. आम्ही मग एकमेकांशी अगदी मनमोकळेपणाने गोष्टी केल्या.

"का रे कावळोबा, तुम्हांला आमचा-मानवांचा राग नाही का येत? आम्ही तुम्हांला नाना नावे ठेवली, तुम्हांला हीन, नीच, पतित मानले, त्याचे तुम्हांला कधी वाईट नाही वाटले? ह्या गोष्टी तुम्हांला माहीत नाहीत का? तुमच्या कानांवर आल्या असतील तर तुम्ही इतके शांत कसे? तुमच्यातही कोणी शांतीचा संदेश देणारे संत झाले का? तुम्ही माणसांच्या डोक्यावर चोंची का नाही मारल्यात? अंगणात छोटी मुले ठेवलेली असतात, त्यांचे डोळे का नाही फोडलेत? या मानवाने आज हजारो वर्षे तुमची नालस्ती चालवली आहे. तिचा सूड तुम्ही का नाही घेत? तुमच्या मनात कधीच असा विचार नाही आला का? तुम्ही का मानापमानाच्या पलीकडे गेला आहात? 'हाथी चलत है अपनी गतमो कुतर भुकत वाको भुकवा दे' असे का तुम्ही मनात म्हणून मानवाच्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष करता? माझ्या मनात अशा नाना शंका येतात. त्या साऱ्यांचे तू निवारण कर." असे म्हणून मी थांबलो.

कावळ्याने चोच एकदा घासून पुसून साफ केली. पंख जरा चोचीने खाजवले. इकडे आपले बुबुळ फिरवून जरा नीट न्याहाळून पाहिले आणि मग तो म्हणाला, "ऐक गड्या तुला, सारी हकीकत सांगतो. थोडक्यात सांगतो: कारण मला लौकर घरी परत गेले पाहिजे. दोन वृद्ध कावळे आजारी आहेत. त्यांच्या सेवेसाठी मला गेले पाहिजे. त्यांच्यासाठीच तू टाकलेला हा तुकडा मी नेईन. म्हणून मी तो खाल्ला नाही. तुला वाटायचे आपण एवढ्या प्रेमाने आपल्या घासातला घास याला दिला आणि हा खात कसा नाही? म्हणून आपले सांगून टाकले.

आता थोडा पूर्ववृत्तान्त तुला सांगतो. पूर्वीपासून आमची जात आपली अल्पसंतोषी; कोणाच्या आगीत नाही, दुगीत नाही. जे मिळेल ते आनंदाने खावे व सृष्टीत दोन दिवस आनंदाने नांदावे, अशी आमच्या जातीची वृत्ती. मनुष्याने आमच्या जातीविरुद्ध, एवढेच नव्हे तर साऱ्या मानवेतर सृष्टीविरुद्ध चालवलेली नालस्ती आमच्या कानांवर येत असे. मनुष्यप्राणी सर्वांत श्रेष्ठ, तो देवाची प्रतिमा, ती भगवंताने निर्माण केलेली सर्वोत्तम कलाकृती. त्याला बुद्धी, हृदय, मन आहेत. त्याचा आकार सर्वांगसुंदर, - वगैरे मनुष्याची आत्मप्रौढी आम्ही ऐकत होतो व मनात हसत होतो! परंतु मनुष्याला वाटे की, इतरांची निंदा केल्याशिवाय स्वतःचे श्रेष्ठपण सिद्ध होत नाही. म्हणून मानव सर्व मानवेतर पशुपक्ष्यांची निंदा करू लागला. जो कोणी पशू, जो कोणी पक्षी थोडे त्याचे अनुकरण करील, त्याच्या इच्छेप्रमाणे वागेल, त्याची स्तुतीही करी. काही कवी वगैरे वेडे लोक त्यांच्यात झाले. त्यांनी पशुपक्ष्यांची, मानवेतर सृष्टीची रसाळ वर्णने केली. आमचे गुणगान गाइले, परंतु आमची बेअब्रू त्यांनी केली आहे. विशेषतः कावळ्याची फार बेअब्रू तुम्ही केलेली आहे. आम्ही हे सारे सहन करीत होतो, परंतु थोड्या वर्षांपूर्वी काही तरुण बहाद्दर मंडळी आमच्यांत निघाली. ते बंडाची भाषा बोलू लागले. मानवजातीविरुद्ध बंड करू या, असे ते म्हणू लागले. शेवटी सर्व कावळ्यांची एकदा एक प्रचंड सभा घ्यावयाचे आम्ही ठरवले.''

"मग तुमचे हे संमेलन झाले का?'' मी अत्यंत उत्सुकतेने विचारले.

"हो, हो झाले तर, त्याची हकिकत मी तुला पुढे सांगणारच आहे, पण आता मला उशीर होईल.'' असे म्हणून तो कावळा मला आश्वासन देऊन उडून गेला.

३. कावळ्यांची परिषद

"आलास का कावळोबा, केव्हापासून मी तुझी वाटच पाहत होतो. आम्हा माणसांबद्दल तुम्हा पशुपक्ष्यांना काय वाटते, ते मला समजून घ्यायचे आहे. कावळ्यांची प्रचंड सभा भरवायचे ठरले म्हणून मागच्या वेळी तू सांगितले होतेस." मी विषयाला एकदम हात घालण्याच्या हेतूने दुसऱ्या दिवशी जेवताना कावळ्याला बोलावून म्हणालो.

त्या कावळ्याने आदल्या दिवसाप्रमाणेच आपली चोच घासून पुसून जरा साफ केली आणि तो म्हणाला, "नर्मदातीरी कबीर वडावर सभा भरवण्याचे आमचे ठरल्याचे मागेच मी तुला सांगितले होते. त्या सभेला दक्षिण हिंदुस्थानातला एक कावळा अध्यक्ष नेमला.

वय झाले तरी त्याचा रंग कुळकुळीत काळा होता. वृद्ध असून तेजस्वी, तेजस्वी असून क्षमावान्; मोठा दूरदर्शी, धोरणी असा तो होता. अध्यक्षांच्या स्वागतासाठी आम्ही मिरवणूक काढली. त्याला हजारो कावळे आले. अध्यक्ष येताच हजारो कावळ्यांच्या तोंडून "काऽका, काऽका!" असे आनंदोद्‌गार बाहेर पडले. सर्व वड चकचकीत काळ्या रंगाने भरून गेला. स्वागताध्यक्ष भाषणात म्हणाले, "हजारो वर्षांनंतर आपण पुन्हा एकत्र जमलो आहोत. मानव उठल्याबसल्या सभा बोलावतात. सभा म्हणजे त्यांची फॅशनच झाली आहे. आज गंभीर प्रसंग म्हणून आपण जमलो आहोत, आज कावळा जागा झाला आहे. आपल्यातील तरुणवर्गाने नवीन झेंडा उभारला आहे. त्यांच्या हृदयाला अपमान झोंबत आहे. मानवपशूनें चालवलेली निंदा आपण हजारो वर्षे सहन केली, याचे त्यांना वाईट वाटत आहे. चित्त जळत आहे. रक्त उसळत आहे. पंख फडफडत आहेत. चोच शिवशिवत आहे. पण आपले पूर्वज रागाने बडबडले नाहीत तरी तेही मानधन होते. मानवांनी चालवलेल्या निंदेची त्यांनी उपेक्षा केली. मनात मत्सर ठेवला नाही. मानवाची सेवाच करीत राहिले. आजच्या पिढीला हे शल्य सलत असेल, पण आपण विचारपूर्वक पाऊल टाकावे. अशा वेळी आपल्याला मार्गदर्शन करण्यासाठी थोर अध्यक्ष लाभले, हे सुदैव. त्यांची फार स्तुती मी करीत नाही. शब्दावडंबर हा मानव-पशूचा धर्म आहे. प्रदर्शन करणे, दंभ मिरवणे, सोंगे आणणे या त्याच्याच कला. आपण जमलो आहोत त्या वृक्षाचा इतिहास फार उज्वल आहे. हजारो पक्ष्यांची पूर्वी येथे वसाहत होती. सारे प्रेमाने नांदत होते. अशा या पवित्र वडावर शिखरारूढ होण्याची मी अध्यक्षांना विनंती करतो."

स्वागताध्यक्षांच्या भाषणानंतर सभेस रीतसर सुरवात झाली.

एक तरुण संघाचे उत्साही कार्यकर्ते प्रथम बोलावयास उठले. सर्वांनी पंख फडफडवले व त्यांचा जयजयकार केला. ते म्हणाले, “आजपर्यंत आपल्या जातीने कमाल सहनशीलता दाखवली. जगात जो जो तुम्ही मवाळ व्हाल, तो तो जग तुम्हांला दडपील. या माणसाने साऱ्या गरिबांची पायमल्ली चालवली आहे. तो कोकरांचा, कोंबड्यांचा बळी देतो, सिंह-वाघाचा देत नाही. मऊ लागले म्हणजे जग कोपराने खणू लागते. क्षमावृत्ती ही तरुणांना लाजिरवाणी. आपण काळे आहोत म्हणून आपली निंदा. आणि हिंदुस्थानातल्या मानवाने का काळ्या रंगाची निंदा करावी? सर्व रंगांच्या पलीकडे असणारे चैतन्य एक आहे, हे याच देशात ना सांगितले? आणि यांचा देव तरी पाहा, शालिग्राम तर काळा असतो. गंडकीची काळी शिळा. तिच्या सुंदर मूर्ती करतात. काळ्या संगमरवरात तोंडदेखील

दिसते. यमुनेचे पाणी काळे आहे. मानव भराभर ग्रंथ लिहितो ती शाई काळीच. मेघांचा रंग काळा. काळी चंद्रकळा यांना आवडते, काळ्या फळ्यावर यांचे शिक्षण. कुणा धर्मोपदेशकांचे झगे काळे. काळी कपिला पवित्र. बुक्का काळा असतो. कस्तुरी काळी असते. काळे डोळे गहन आणि सुंदर असतात. सुंदर केसांचा रंग काळा असतो. शेतकऱ्यांची घोंगडी पांघरणारा कृष्ण काळा, रामही काळा. काळा रंग सुंदर आहे, पवित्र आहे, पण हा मानव आमच्या रंगाची थट्टा करतो. आमच्या डोळ्यांची थट्टा करतो. एकडोळ्या म्हणतो, एक बुबुळ नाचवून आम्ही दोन बुबुळांचे काम करतो. बुबुळ एक असले, तरी नजर कशी तीक्ष्ण असते. एक बुबुळ नाचवून आपण ईश्वराची काटकसर करतो. माणसाची नाके बसकी, फताडी, फुगीर! त्यापेक्षा आपली चोच किती चांगली! या माणसांना समाजात वेगवेगळ्या भाषा, त्या आपल्या शब्दापेक्षा किती कर्कश! मानवांची रोजची भांडणे ऐकून आपले कान किटत चालले आहेत. मिरवणुकीत ओरडत आहेत, प्रेतयात्रेत हेल काढताहेत, क्रीडांगणावर आरोळ्या ठोकीत आहेत. नाना प्रकारचे विचित्र आवाज काढणारा हा प्राणी. पण लहानपणी हा जेवताना याची आई आम्हांसच बोलावते. गोष्टी आमच्या, गाणी आमची. पण हा उपकार स्मरत नाही. मोठेपणी हा कृतघ्न मनुष्य आम्हांसच दुष्ट म्हणतो. म्हणे कावळा लबाड, धूर्त! काय फसवले बा यांना आपण? केव्हा यांची कोठारे लुटली? केव्हा खोटीनाटी भांडणे लढलो? खोटे दस्तऐवज केले, दिलेली वचने मोडली, झालेले तह गुंडाळले? स्वतः लबाड म्हणून त्याला आपण लबाड दिसतो. तसे पाहिले तर आपल्यात केवढा बंधुभाव. शेजारी चिमण्या असोत, पोपट-मैना असोत, आम्ही कधी भांडत नाही. मनुष्य दुबळ्यांना चिरडतो,

रडवतो, गांजतो. बायकांना छळतो. नोकरांना, मजुरांना गांजतो. आम्हांला का दुबळ्या चिमणीच्या थोबाडीत मारता नसती आली? पण आपण एकमेकांना छळणार नाही. एकट्याने पोट भरणे आपल्याला आवडत नाही. आपण दुसऱ्यांना हाक मारतो. स्वतःच्या सख्ख्या भावाशी लढणारा, स्वजातीशी भांडणारा, शेकडो भेदभाव पाडणारा हा द्विपाद बडबड्या पशू, रक्ताचा तहानलेला, चराचरांस लुबाडणारा हा लफंग्या, याचे पोट कधी भरत नाही, तृप्ती ज्याला माहीत नाही, आकाशातही जो उडायला येतो व आम्हांला त्रास देतो, पाण्यात माशांना त्रास देतो, जमिनीवर इतरांना हुसकून देतो, गोळ्या घालतो. असा जगघाण्या हा माणूस आणि ह्याने आमची बदनामी करावी?

याचे कवी ज्या कोकिळेची स्तुती करतात, तिला आम्ही पोसतो. ही भेदातीत निरपेक्ष दया व प्रेम. पण त्याबद्दल आमचे कौतुक करणे दूर राहिले. शिवाय मानव त्याबद्दल आम्हांला दुष्ट व लबाड म्हणतात. आम्ही किती अल्पसंतुष्ट! सडकेनासके खाऊन जगातली घाण दूर करतो. घरात उंदीर मेला, देतो हा मनुष्य फेकून. काही सडले, कुजले की फेकतो हा बाहेर. त्याच्या उष्टेखळीजवळ, मोरीजवळ किती घाण. त्याचे उकिरडे जंतुकिड्यांनी बुजबुजलेले. ही सारी घाण आम्ही दूर करू पाहतो; तर उलट हा आम्हांलाच दोष देतो. याच्या गायी-गुरांच्या जखमा आम्ही स्वच्छ करतो. यांच्या गुरांचे आम्ही डॉक्टर, पण 'व्रणावर बसणारे, ' म्हणून हा आमचा उपहास करतो. मृतांचे आत्मे आमच्यामध्ये येऊन वास करतात, म्हणून रोज काकबळी द्यावा, असे ऋषींनी पूर्वी ठरवले, पण नव्या मानवाने पूर्वीच्या चांगल्या चालीरीती सोडून दिल्या. "काकोपि जीवति चिरंच, बलिंच भुङ्क्ते"

असे हा तुच्छतेने आपले वर्णन करतो. जणू याच्या काकबळीवरच आपण जगतो! पोट भरण्यासाठी का आम्ही ते दोन शीतकण खातो? पितरांच्यातर्फे आम्ही अन्नग्रहण करतो. तर हा हपापलेले समजतो आम्हांला! हा मनुष्यच चहाच्या पेल्यासाठी, विडीच्या थोटकासाठी, सुपारीच्या खांडासाठी वाटेल ते करील. या माणसांच्या तुरुंगांत सुशिक्षित देशभक्त तरुण आले. ते भाकरीच्या तुकड्यासाठी, डाळीच्या दाण्यासाठी कसे भांडत, ते आम्ही पाहिले आहे. जेलमधल्या पोपया चोरून खात. कधी शिपायाने पकडले तर त्याला लाच देत. तंबाकू, विडी, कांदा, मिरची, हरभऱ्याची डाळ, रताळी ह्या सगळ्यांचा तुरुंगात संग्रह करीत. बागेत गाजरे, रताळी, टमाटे, बीट दिसले की त्यांचा फन्ना पाडीत. भेंडी दिसते ना दिसते तोच त्यांच्या पोटात जाई. चुका, चाकवत, कोथिंबीर, चिंचेचा पाला सगळे यांच्या थाळीत जाई. आणि हा असा मानव कावळ्याला अधाशी म्हणतो! त्याच्यापेक्षा काटेरी पाला खाणारी शेळी बरी. निंबाची पिवळी रसरशीत फळे आपल्याला आवडतात; पण याचा त्या लिंबोळ्यांवरही डोळा. तुळशीचे झाड पवित्र म्हणून त्याचा पाला खाईल. हरभरा तर पानांसकट कोंबील. वृक्ष, तृण, वनस्पती, पशू, पक्षी, मासे याने काय खायचे ठेवले आहे? हा बकरा खातो, बोकड खातो, कोंबडी खातो, बदके खातो, गाय खातो, बैल खातो, याला वाघाची चरबी, डुकरांचे मांदे, माशाचे तेल सारे पाहिजे! आहे तरी कसला ह्या बेट्याचा देह! पक्षी आनंदाने आकाशात फिरावयास जातो तर हा बाण मारतो, गोळी मारतो, छर्रे मारतो. गमतीसाठी हा शिकार करतो. मधमाश्यांनी श्रमाने मिळवलेला मध हा लुटतो. गाई-म्हशींचे दूध वासरांनाही न ठेवता हा घटाघट पितो. इतके करून वर स्वतः देव म्हणून मिरवतो. वाहवा रे देव! असल्या देवाला चोचीने

फाडून फाडून खावा, असे मला वाटते. सर्व मानवेतर प्राण्यांनी कट केला तर चटणी उडवू याची चटणी! कावळ्याने पुढारीपण घेऊन बंडाचे विचार फैलावले पाहिजेत. माणसाची ही प्राणघेणी संस्कृती, जगन्नाशक संस्कृती, खाबू पोटोबा संस्कृती, तिचा नायनाट करू. चला! एकच घोषणा करा व उडवा त्याची सत्ता! स्वतंत्र व्हा, स्वतंत्र व्हा." असे म्हणून हा तरुणांचा नेता खाली बसला. बहुतेकांचे विचार त्याने बोलून दाखवले होते.

इतक्यात अध्यक्षांची परवानगी घेऊन तो पहा एक पोक्त कावळा उठला. तो म्हणाला, "कावळ्याचा रंग पूर्वी निळा होता. पण मागे एकदा मानवाचे पाप फार झाले. आपल्या पापांचा कलंक जर इतर कोणी घेईल तर आपण यापुढे पुण्यवान राहू, असा त्याने संकल्प केला. जसे जगाच्या कल्याणासाठी शंकर विष प्यायले त्याप्रमाणे कावळ्यांनी मानवाच्या पापांचा स्वीकार केला. आकाशाच्या बाळाप्रमाणे निळे निळे दिसणारे कावळे तेव्हापासून काळे दिसू लागले! माणसाने आपले वचन पाळले नाही. तो एकसारखा पापांतच बुडत चालला आहे. मोकाट, स्वैर, स्वच्छंद, बेछूट वागत आहे. वागू दे. पण आपल्या काळ्या रंगाचा हा उज्वल इतिहास सर्वांनी ध्यानी घ्यावा. जगाचे दुःख दूर करणे हे आपले ध्येय, ते आपण विसरू नये. मानव बिघडला असला तरी आपण बिघडू नये. नाहीतर हळूहळू सारी दुनिया बिघडेल. एकटा मनुष्य बिघडला म्हणून काय झाले? मानवेतर सृष्टीचे निर्मळ जीवन सृष्टीला सांभाळील. आपापले स्वधर्म आपण चालू ठेवू. त्यांतच आपला विकास, आपला उद्धार!"

या प्रौढ काकाच्या भाषणानंतर निरनिराळ्या सूचना पुढे आल्या. कोणी म्हणाले, "आपण मानवाकडे आधी शिष्टाई करू.

सूचनेशिवाय लढणे बरे नव्हे.'' 'सशस्त्र लढा की निःशस्त्र असहकार' हाही प्रश्न पुढे आला. कोणी म्हणाले, ''त्यांना चोचीने फाडा.'' कोणी म्हणाले, ''त्यांच्या घराभोवतीची सफाई आपण केली नाही की आपोआप तो निरनिराळ्या रोगांनी मरेल.'' दुसरे म्हणाले, ''माणसांबरोबर घुबडाला शत्रू मानून त्याचाही नायनाट करावा.'' काही जहाल कावळे म्हणाले, ''शिष्टाई शिष्टाजवळ करावी. दुष्टाजवळ कसली शिष्टाई! तो आपली टर उडवील. आपल्याला दगडाने मारील.'' काहींनी सूचना केली की ''ईश्वराच्या घरी जाऊन आपले गाऱ्हाणे मांडावे.'' तेव्हा काही म्हणाले, ''देवाच्या कानी कशाला घालायला हवे? त्याला सारे दिसते, समजते. त्या सर्वज्ञ, सर्वव्यापी, परमेश्वराला सारे समजते. त्याला आपले दुःख माहीत आहे. तो म्हणेल तुम्हांला मन, बुद्धी, शक्ती सारे दिले आहे.''

अखेर अध्यक्ष म्हणाले, ''परमेश्वराला सर्व माहीत असले तरी आपण एकवार त्याच्याकडे गाऱ्हाणे न्यावे. तो आपला पिता. इतके दिवस आपण त्याच्या नियमांप्रमाणे वागलो. पण आता हे जिणे असह्य झाले म्हणून त्या नियमाबाहेर वागावे लागेल, हे त्याच्या कानी घालावे. त्या विश्वंभराकडे आपल्यातील पाच सहा मंडळींचे शिष्टमंडळ पाठवावे. जरा वेळ लागला म्हणून काय बिघडले?'' त्यांचे म्हणणे सर्वांना पटले.

❖

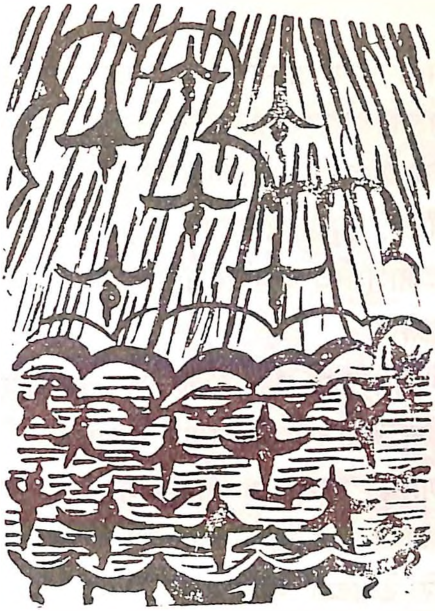

४. स्वर्गाकडे कूच

अध्यक्ष व इतर पाच असे सहाजण ईश्वराकडे निघाले. शिष्टमंडळात तरुणालाही घेतले. कावळ्यांची व यमाची मैत्री. पितरांच्या मध्यस्थीने, मृतात्म्यांच्या वशिल्याने कावळे यमदेवापर्यंत जाऊन पोचले. "आम्हांला त्या राजाधिराजाकडे, जगदीश्वराकडे घेऊन चल." अशी अध्यक्षांनी यमराजाला विनंती केली व ती त्याने मान्य केली.

यम आपल्या महिषावर आरूढ झाला. सहा कावळे त्याच्या आवर्तीभोवती उडत चालले. अध्यक्ष जरा वृद्ध. त्यांना यमधर्माने महिषाच्या मस्तकावर बसावयास सांगितले. प्रथम ते बसत ना. सर्वांनी आग्रह केला. "तुम्ही बसा. तुम्ही वृद्ध आहात. वृद्धांचा मान

मानव ठेवीत नसला तरी आम्ही ठेवू." असे ते पाच कावळेही म्हणाले. शेवटी आग्रहास्तव ते महिषावर बसले. यमाचा रंग काळा, महिषाचा काळा, ते कावळे काळे. एकरूपी, एकरंगी ते होते.

यमधर्म म्हणाला, "पूर्वी भरतखंड पितृपूजा, वृद्धपूजा यांबद्दल प्रसिद्ध होता. पण आज तेथे वृद्धांना मान नाही. चीन देशात अजून थोडा आहे म्हणतात."

"यमधर्मा, मानव फार बहकत चालले. आम्ही त्याच्याविरुद्ध बंड करणार आहोत." तरुणांचा नायक म्हणाला.

यमधर्म म्हणाले, "तुम्ही पद्धतीप्रमाणे वागा. दुसरा वाईट वागला तरी तुम्ही वाईट नका वागू. मानवांना आज देवाच्या राज्यात किंमत नाही. सारे देवाच्या राज्याबाहेर अंधारात रडत आहेत. त्यांच्यातील मोठमोठे धनिक, सत्ताधीश, अहंकारी लोक दुसऱ्याला छळणारे, नावे ठेवणारे, स्वतःची पोटे भरणारे, दुसऱ्यांना रडवणारे, गुलाम करणारे, दुसऱ्याच्या गुलामीत आनंदाने राहणारे, आळशी व परावलंबी सारे बाहेर रडत पडले आहेत. त्यांच्यातल्या थोड्या थोर व्यक्ती देवाजवळ जाऊ शकल्या. त्यांनी पुष्कळ रदबदली केली. देव त्यांना म्हणाला, "त्यांना शुद्ध होऊ दे. त्या भाईबद्दल तुम्हांला वाईट वाटत असेल तर तुम्ही पुन्हा जन्म घ्या, पुन्हा आपली बलिदाने द्या, देव त्यांना पुन्हा पुन्हा खाली लोटून देतो. तुम्ही पहाल मजा."

कावळ्यांना हे ऐकून आश्चर्य वाटले.

देवाचे राज्य जवळ येऊ लागले. दूर उंच कळस झळकत होते. त्यावर एक दिव्य ध्वजा होती. 'सत्यं-शिवं-सुंदरं' अशी त्यावर अक्षरे होती.

❖

५. दुर्दैवी मानव

यमराज, त्यांचा महिष आणि हे कावळ्यांचे शिष्टमंडळ देवलोकात येऊन दाखल झाले. तो त्यांना कोलाहल व आरडाओरडा ऐकू आला. मानवांची अफाट गर्दी दिसू लागली. ईश्वराचे दूत त्यांना भराभर खाली लोटीत होते. तो पहा एक गयावया करीत आहे. "अहो माझ्या मालकीच्या ३० गिरण्या आहेत. हजारोंना मी पोटास दिले. मला घ्या आत."

"फेका याला; म्हणे हजारोंना खायला दिले. परंतु लाखोंना बेकार केलेस ते? त्यांना खेड्यापाड्यांतील हवेतून दूर शहरात आणून त्यांचे आरोग्य बिघडवलेस. देवाने दिलेली शरीरे लौकर विशीर्ण केलीस. त्यांना व्यसनांत पाडलेस. तू चैनीत लोळलास,

पोटाला नको असता खाल्लेस, लोक उपाशी मरत होते आणि तू लाडू-जिलब्या झोडीत होतास. लोक थंडीने कुडकुडत मरत होते आणि तू हजारो रुपये कपड्यांत दवडीत होतास. फेका, पाप्याला फेका. हजारो, लाखो मुलाबाळांच्या 'हाय! हाय!' याच्यावर आहेत. दुर्भिक्ष्य, चोऱ्या, अनीती याला हा जबाबदार आहे. फेका." तो लक्षाधीश चेंडूसारखा फेकला गेला. इतरांची तीच दशा.

ते कोणी मुत्सद्दी आहेत वाटते. ते म्हणत आहेत -'मी तर राष्ट्राचा फायदा केला. आमच्या व्यापाराला दुसऱ्या देशांत सवलती मिळवल्या. मला देशभक्ताला आत सोडा. मला देवाजवळ जाऊ दे."

"फेका खाली या करंट्याला. देशभक्त ही येथे शिवी आहे. दुसऱ्या राष्ट्रांच्या माना मुरगळल्या, त्यांचे धंदे बसवले, त्यांना गुलाम केले! आपल्या लोकांचे गगनचुंबी बंगले उठवलेस आणि गरिबांच्या झोपड्यांना आग लावलीस! ही तुझी देशभक्ती! हजारोंना मरायला पाठवलेस आणि तू चोरा, मागे राहिलास. देशभक्त म्हणे! ठेचा याला आधी. अनेक जन्म हा लायक व्हायचा नाही."

"अहो मी प्रोफेसर होतो. माझा सात्त्विक धंदा. मला घ्या आत." एक प्रोफेसर म्हणाले.

वाचनालय सातारा
कावळे

"प्रोफेसर होतास? मग ज्ञानात काय भर घातलीस? ज्ञानात किती रंगलास? ज्ञानासाठी किती वेडा झालास? नोट्स लिहून दिडक्या मिळवणारा तू. ज्ञानाची विक्री करणारा. तू का आचार्य? विद्यार्थ्याला उदात्त ध्येय दाखवलेस? ज्ञान म्हणजे काय थट्टा? ज्ञान म्हणजे जीवनाचे दान आहे. तू काय केलेस? फेका, फेका या करंट्याला. विद्यार्थ्यांना गुलाम करणारा. 'दुसऱ्याच्या नोकऱ्या करा, मिंधे व्हा' सांगणारा! जा किड्या. हजारो जन्म खितपत पड. रड. जा."

"मी वकील होतो. मी न्यायाच्या कामी मदत केली." एक वकील म्हणाले.

"फेका याला. न्याय म्हणजे काय रे? पैसेखाऊ चोरा! भांडणे तू लावलीस. खऱ्याचे खोटे नि खोट्याचे खरे तू केलेस. सदसद्विवेक बुद्धी गुंडाळून ठेवलीस. असत्याची पूजा सुरू केलीस. हा काय न्याय? गरिबांना लुटून बंगले उभारलेस, त्यांना रडवून पुन्हा त्यांचा हितकर्ता म्हणून मिरवलास. कर तोंड काळे!"

"हे कोण? यांचे तोंड सांगत आहे हे कोण ते. यांनी स्त्रियांना छळले, रडवले. त्यांना मारले. तोडा याचे हात; फेका खाली!"

अशा रीतीने पंड्ये, भटजी, व्यापारी, जागीरदार भराभर खाली फेकले जात होते. ते पहा एक गलेलठ्ठ संन्यासी येत आहेत. "अरे, त्यांना इकडे नका आणू. त्यांना डाग द्या. विषयात रंगलेला, घृतकुल्या मधुकुल्या करणारा! हा संन्यासी. फेका त्याला."

"मी गरीब कारकून. मी काय करू?" एक कारकून म्हणाला.

"कारकून ना? पाप्याला साहाय्य करतो तोही पापीच. फेका यालाही." देव म्हणाला.

❖

६. देवाच्या दरबारी

"पाहिलेत हे चित्र. पाहिलीत ही मानवाची दैना? भाग्यानेच एखादा यांतून पलीकडे जातो." यमधर्म म्हणाला.

"परंतु आमचे भाईबंधू कोठे आहेत? चिमण्या, मुंग्या व इतर जीवजंतू कोठे आहेत?" तरुणांच्या नायकाने विचारले.

"अरे, ते आत देवाच्या राज्यात आहेत. त्यांनी ईश्वराने सांगितल्याप्रमाणे काम बजावले आहे. ज्यांनी कामात अळंटळं केली नाही, त्यांना आत प्रवेश आहे. ते त्या बाजूला काही बैल आहेत. शक्ती असून ते चालत ना, ढोंग करीत. परंतु ते अपवादच. मानवसृष्टीत कायदा न मोडणारा तर मानवतेर सृष्टीत कायदा न पाळणारा अपवादात्मक. तुम्ही बंड वगैरे करू नका. तुम्ही देवाला प्रिय आहात."

"ते काही तेजस्वी लोक रडत आहेत. ते एकाच्या अंगातून रक्त येत आहे. कोण आहे ते?" कावळ्याने विचारले.

"ते सारे संत आणि धर्मसंस्थापक आहेत. तिकडे थोर महंमद पैगंबरांच्या अंगातून रक्त येत आहे. कारण त्यांच्या एका वेड्या अनुयायाने काल दुसऱ्या धर्मीयाच्या अंगात सुरा भोसकला, तो त्यांना येथे लागला. आपल्या अनुयायांचे पातक इथे धर्मसंस्थापकांना भोगावे लागते. ते पहा, श्रीकृष्ण रडत आहेत. त्यांची मान खाली आहे. त्यांच्या अंगावरही ठायी ठायी जखमा आहेत. गायीला मारलेली प्रत्येक काठी त्यांच्या अंगावर बसते. आणि ते सारखे रडणारे भगवान बुद्ध! आपण केवढा थोर धर्म दिला; पण त्याचे अनुयायी सर्वभक्षक आहेत. त्यामुळे ते रडत आहेत. आणि ते भगवान ख्रिस्त! युरोप–अमेरिकेतील ख्रिश्चनांचा नंगा नाच पाहून काय करावे त्यांना समजत नाही. हे थोर पुरुष रात्रंदिवस तळमळत असतात. मधून मधून काही संत जगात जातात, परंतु काही जमत नाही. त्यांचा विचार चालला आहे की, ईश्वराला सांगावे, 'आम्हा मानवांना नष्ट कर. आम्ही नालायक आहोत. आमचे नाव पुसून टाक.' परंतु सर्वांचे एकमत होत नाही. पुन्हा पुन्हा आपण जाऊन दिवा पेटवू, असे ते म्हणत आहेत."

जाता जाता मंडळी आत शिरली. देवाचे अफाट राज्य. तेथे हवा खाऊनच तृप्ती होत होती. तेथे मुंग्या, चिमण्या, मोर, कोकिळा, गाई, बैल दिसू लागले, परमेश्वराच्या मांडीवरही ती जाऊन बसत. देव त्यांना कुरवाळी . विचारी, "पुन्हा भूतलावर? माझा मनुष्य बाळ अजून सुधारत नाही. तुमचाच तो भाऊ. तो सुधारेपर्यंत त्याच्या साहाय्याला तुम्ही जायला हवे. तुम्ही जाता का?"

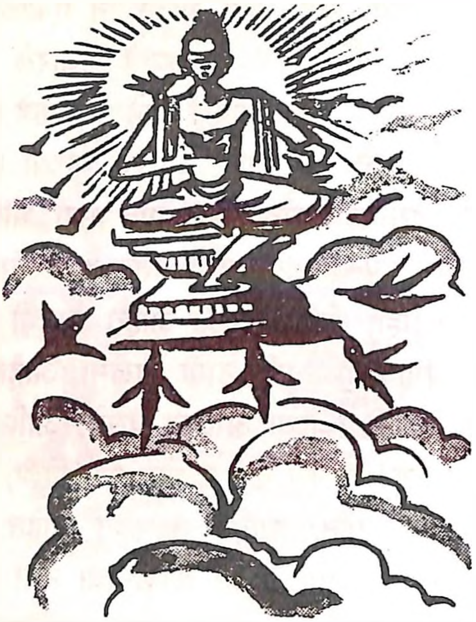

"हो देवा, हो, तुझी इच्छा प्रमाण. कसे झाले तरी तो आमचा भाऊ. त्याचाही उद्धार झाला पाहिजे. ईश्वरी इच्छेप्रमाणे वागावयास तो शिकला नाही तोपर्यंत आम्ही पुन्हापुन्हा खाली जाऊ, आणि एक दिवस आम्ही सारे तुझ्याजवळ येऊ."

यमधर्माने ते सहा कावळे ईश्वराजवळ नेले. ते प्रभूच्या पाया पडले. देवाने त्यांचे पंख कुरवाळले. विचारले, "का रे लौकर आलात?"

"देवा, तुला पाहण्यासाठी. मनाची शंका फेडण्यासाठी. परंतु शंका नाहीशी झाली. आम्ही जातो. आमच्यावर सोपवलेली कामगिरी करतो. प्रभू, तुझी इच्छा प्रमाण."

"जा बाळांनो, मी तुमच्या हृदयांत प्रेरणा ठेवली आहे. त्याप्रमाणे वागा. मोहात पडू नका. दमलात म्हणजे मी परत बोलावीन हो. जा." असे म्हणून प्रभूने त्यांना निरोप दिला.

यमधर्माचा निरोप घेऊन आमचे सहा दूत परत आले व त्यांनी पाहिलेले दृश्य आम्हांस निवेदन केले. आम्ही सर्वांनी, माणूस नाचतो म्हणून आपण नाचायचे, ह्या धोरणाचा स्पष्ट शब्दांत निषेध केला. तरुणांनाही सारे पटले. मनुष्य कितीही नालस्ती करो, आपण प्रभुमय जीवन कंठावे, आपले काम करावे, असे आम्ही ठरवले. आम्ही सारे आपापल्या प्रांती गेलो. पूर्वीप्रमाणे वागू लागलो. समजलास मुला. मी आता जातो. माझे ते दोन वृद्ध मित्र आजारी आहेत अजून." तो कावळा म्हणाला.

"कावळोबा, हा भाकरीचा तुकडा जा घेऊन त्या वृद्ध मित्रासाठी!" मी त्याला भाकरीचा तुकडा देत म्हणालो.

"ठीक आहे, नेतो. त्या वृद्ध काकांना आनंद होईल. तू नीट वाग. ईश्वराच्या इच्छेप्रमाणे वाग." तो म्हणाला.

❖

७. आनंदी-आनंद

कावळ्याची सारी हकीगत ऐकून मी लज्जित झालो; स्तंभित झालो. "सख्या गुरो, हा आणखी तुकडा ने. तूही खा. पाणी पी. मला समाधान होईल. तू मला दिव्य विचार दिलेस. मी कृतज्ञतेने हा तुकडा देतो, घे." मी म्हणालो. माझ्या आग्रहास्तव त्याने तुकडा खाल्ला. तो पाणी प्याला. मी त्याला वंदन केले. गेला. कावळा उडाला.

माझ्या जीवनात क्रांती झाली. माझ्या मनातील पशुपक्ष्यां-विषयींचे प्रेम शतगुणित झाले. मी तृणा-फुलांवर, किड्या-मुंगीवर प्रेम करू लागलो. चिमण्या-कावळ्यांवर प्रेम करू लागलो. परंतु त्याचबरोबर मानव प्राण्याचा मी तिटकारा करू लागलो. मला मानवाची घाण येऊ लागली. मानवाचा शब्दही ऐकू नये, असे मला

वाटे. डोळ्यांवर मी फडके बांधी. कानांत बोळे घाली. मला मानवाचे दर्शन नको वाटे.

पण मी स्वतः मनुष्य होतो. माझा स्वतःचाच मला वीट येऊ लागला. मी भलतीकडेच वहावत चाललो. काय करावे, मला सुचेना. कधी डोळ्यांतून अश्रुधारा वाहू लागत. "देवा, मला मार्ग दाखव." मी तळमळून म्हणे.

मार्ग जवळच होता. माझ्या आजुबाजूला माझे जे मानवबंधू होते, त्यांच्यावर मी प्रेम करायला लागले पाहिजे होते. मी प्रेम करू लागलो. मला समाधान मिळू लागले. परंतु मी लहान जीव. मी किती देणार, असे मनात येई. मी शुद्ध नाही, मी अहंकारी, मत्सरी आहे, असे वाटे. तरी पण मी निराश न होण्याचे ठरवले. जे करता येईल ते करायचे. प्रत्येकाच्या हृदयात ईश्वराचा सूर आहे. माझ्याही हृदयात तो आहे. त्याप्रमाणे वागण्याचे मी ठरवू लागलो. अशा रीतीने निराशा कमी होत गेली. शांती मिळू लागली. जीवनात अर्थ आला. जीवनाबद्दल गंभीरता वाटू लागली. जगण्यात आनंद वाटू लागला.

आपण जसजसे सुंदर, तसतशी सृष्टी आपल्याला सुंदर दिसू लागेल, हे तत्त्व मी ओळखले. सारे आपणावरच आहे एकंदरीत!

❖ ❖ ❖

साने गुरुजींचे निवडक वाङ्‌मय

कुमार गटासाठी

१. सुंदर पत्रे (भाग १ ते ३)
२. बापूजींच्या गोड गोष्टी (भाग १ ते ६)
३. माझी दैवते
४. कुमारांपुढील कार्य
५. दिगंबर राय
६. जीवनाचे शिल्पकार
७. भारतीय नारी
८. लोकमान्य टिळक
९. आपले नेहरू
१०. भगवान श्रीकृष्ण
११. कावळे
१२. मोरी गाय
१३. साक्षरतेच्या कथा
१४. दारुबंदीच्या कथा
१५. श्रीशिवराय
१६. सोनसाखळी
१७. शबरी
१८. सुंदर कथा
१९. मुलांसाठी फुले
२०. यज्ञ
२१. त्यागातील वैभव
२२. गोड गोष्टी भाग १ ते १० (संच)
२३. श्यामची आई
२४. चंद्रभागेच्या वाळवंटी
२५. मेघ चियांग / इतर गोष्टी
२६. विचारगाथा
२७. विश्वदर्शन
२८. विश्वभारती
२९. हिमालयातील शिखरे
३०. आव्हाने
३१. अमोल गोष्टी
३२. विश्राम
३३. गोप्या
३४. मिरी
३५. दुर्दैवी
३६. आपण सारे भाऊ
३७. स्वर्गीय ठेवा

• •

मोठ्या गटासाठी

१. नवा प्रयोग
२. सती
३. क्रांती
४. तीन मुले
५. समाजधर्म
६. राष्ट्रीय हिंदुधर्म
७. स्त्री-जीवन
८. रामाचा शेला
९. भारतीय संस्कृती
१०. भारताचा शोध
११. नवजीवन
१२. स्वप्न आणि सत्य

साधना प्रकाशन
४३१ शनिवार पेठ, पुणे ४११ ०३०. फोन : ४४५१७२४